

HOMOKI-NAGY MÁRIA*

Árvaszékek működése a Dualizmus korában*

„Az árvaszékeknek lehetetlen mindent látni, mindenütt ott lenni, minden kérdésben azonnal intézkedni.” (Dalmady Győző)¹

A magyar polgári alkotmányos állam alapjait az 1848. évi áprilisi törvények képezték, de e törvények alapján a részletes szabályozás kidolgozása az osztrák-magyar kiegyezés utáni évtizedekre maradt. Különösen igaz ez a modern közigazgatási szervezet kialakítására. Bár azzal mindenki tisztában volt, hogy a magyar közigazgatás alapját képező vármegyék átalakítása nélkülözhetetlen, de annak megvalósítási módjait illetően jelentős eltérések mutatkoztak még a reformer politikusokat körében is. Nem véletlenül szerveződött meg a két leggyakrabban emlegetett csoport, melyeket centralisták illetve municipalisták néven szokás jellemezni. A két kör nézete között az eltérés abban mutatkozott meg – anélkül, hogy részleteiben elemeznénk a kérdést –, hogy míg a centralisták egy kétszintű, modern, a felelős kormányzati rendszer eszméjével összeegyeztethető közigazgatási szervezet kialakítását hangsúlyozták, amelybe a jelentős hatáskörrel bíró nemesi vármegye véleményük szerint nem volt beilleszthető, addig a municipalisták bizonyos reformok által fenntarthatónak vélték a háromszintű közigazgatás rendszerét. Ez az elképzelés megtartotta volna a vármegyéket, mint középszintű közigazgatási egységeket.² A vármegyék reformjára 1848-ban nem került sor, hiszen az 1848: XVI. tc. csak annyit mondott ki, hogy a vármegyék, mint „az alkotmányosság védőbástyái” továbbra is fennmaradnak. Bár a törvény lehetőséget adott arra, hogy a népképviselési választójog alapján új közgyűlést hívjanak össze, erre a legtöbb megyében a szabadságharc eseményei miatt nem kerülhetett sor, ahol pedig ez megtörtént, érdemben már nem

* egyetemi tanár, tanszékvezető SZTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Jogtörténeti Tanszék

* Jelen tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Államtudományi Műhely keretében, a Nemzeti Községi Szolgálati Egyetem és a Szegedi Tudományegyetem együttműködésével készült.

¹ Dalmady Győző (1836–1916) 1872-től Pest, Pilis, Solt vármegye árvaszéki elnöke. A gyámhatóság szervezéséről. Jogtudományi Közlöny 1875, X. évf. 20. sz. 177.

² VARGA NORBERT: *A nemesi vármegye bírálati Eötvös József A falu jegyzője című műve alapján*. In: Jog és irodalom, (szerk: Varga Norbert). Szeged, 2011. 153–167.pp

tudtak a polgári alkotmányosság szellemében működni. Másrészt a törvény nem intézkedett a vármegyei közgyűlések hatásköréről. Amíg a nemesi vármegyék ténylegesen beleszólással bírtak a követutasítások és a megválasztott követek visszahívhatóságának és felelősségre vonása révén a törvényalkotásba, a sedria révén pedig a nemesek legfőbb elsőfokú bírói fórumát alkották, a közigazgatás területén, mint végrehajtó hatalommal bíró szervezetek teljes hatáskörrel bírtak, a statutum alkotás és a házi adó kivétele révén,³ addig a polgári alkotmányosság eszméje a 19. században megkívánta, hogy a törvényhozói, a kormányzati és a bírói hatalom elváljon egymástól. Ezt az alkotmányos berendezkedést a középszintű közigazgatás, azaz a vármegye szintjén is végre kellett volna hajtani. Bár a népképviselői választójog bevezetésével a képviselők szabad mandátuma révén a vármegyék már nem tudtak a törvényalkotásba közvetlenül beleszólni, ugyanakkor a bírói hatalom átalakítására egyáltalán nem került sor, sőt azzal, hogy az úriszéket eltörölték a felszabadított parasztság ügyei is elsőfokon a sedria, azaz a vármegye hatáskörébe kerültek. A polgári állam megszervezéséhez elengedhetetlen volt a közigazgatási hatáskörön belül a szakigazgatási feladatok modernizálása. Miután a gyámhatósági kérdések igazgatási feladatnak számítottak, a jobbágyszabadítás következményeképpen a földesuraknak a jobbágyszármazékokat érintő hatalma is megszűnt. Mint igazgatási feladat ez is a vármegyék hatáskörébe került.⁴

Ugyancsak nem került sor a kiváltságos kerületeknek, mint közigazgatási szerveknek a reformjára. Egyedül a szabad királyi városokra vonatkozóan született meg az 1848: XXIII. tc., melynek alapját még Szentkirályi Móricnak a javaslata képezte. E törvény 28.§-a rögzítette, hogy „az állandó szakszervezetek hatósága, millyenek: az árva, gazdasági, szőlészeti és egyéb bizottságok jelen állapotban megtartatik, a bizottságok közvetlenül a tanácsnál, a tanács által pedig a közgyűléssel állnak összefüggésben.” Ezek működéséről azonban már kevesebbet tudunk, hiszen a szabadságharc eseményei gyakran megakadályozták a tényleges munkát.⁵

A magánjog fejlődésének vizsgálata során a levéltári iratok között a kutató igen gyakran belebotlik olyan forrásokba, amelyekben az árvákat érintő kérdéseket tárgyalták. Ezek az iratok természetesen kezdetben az árvák vagyoni helyzetével összefüggő öröklési kérdéseket érintettek, és ezzel összefüggésben jelentek meg a gyámrendeléssel kapcsolatos dokumentumok is. A gyámrendelés és az árvák öröklésének a kérdése szorosan összekapcsolódott egymással. A törvényes öröklés szabályai szerint az

³ BALOGH ISTVÁN: *Szabolcs megye közigazgatása 1848–1871 között*. 183–184. pp. VARGA NORBERT: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII.tc.) létrejötte*. In: Debreceni Jogi Műhely, 2007/4.

⁴ DEGRÉ ALAJOS: *A magyar gyámügyi jog kialakulása a dualizmus korának gyámügyi kódexéig*. Jogtörténeti Értekezések 8. Budapest, 1977. 107. p

⁵ A magyar városi önkormányzatok polgári fejlődését részletesen elemezte Kajtár István több munkájában is, de a szakigazgatás tényleges működését már ő sem mutatta be. Témánk szempontjából fontos gyámhatósági ügyekről például annyit jegyzett meg, hogy a „városok az általános községi hatáskörön kívül ... gyakorolták az árva- és gyámhatóságot, a községi árvák és gondnokság alatt állók mindazon ügyeiben, melyek a rendes bíróság illetőségéhez nem tartozott.” KAJTÁR ISTVÁN: *A magyar városigazgatás modernizációja a 19. században (tekintettel az európai fejlődésre és a regionalizmusra)*. In: A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Csíkszereda, 2001. 359.p; v.ö. Kajtár István: *Magyar városi önkormányzatok 1848–1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.2001. 359.p; v.ö. Kajtár István: *Magyar városi önkormányzatok 1848–1948*. Akadémiai K., Budapest, 1982.

apa halála után a gyermekei örökölték, ám a mindennapok forgatagában intézkedni kellett arról, ki kezelje a teljes kor eléréséig a kiskorú vagyonát. A gyámrendelésre vonatkozóan már Werbőczy István Tripartitumában is találunk szabályokat. Az apai hatalom megszűnésével kapcsolatban mondta azt először, hogy ha az önjogú apa végrendelet nélkül halt meg, megszűnt a kiskorú gyermeke felett fennálló hatalma. (HK. I. LVI. cím 1.§)⁶ A gyámság ténylegesen az apai hatalom pótlására kialakult jogintézmény, melynek Werbőczy három fajtáját különböztette meg: a törvényes, a végrendeleti és a rendelt gyámságot. (HK.I. CXII. cím 2.§) Ha az apa élt a gyámrendelés jogával, akkor kötelező volt az apa akaratát – a favor testamenti elvét érvényesítve – elfogadni. A végrendeletek tanúsága szerint, ha nem is volt általános a gyámrendelés, mégis bőven találunk erre példát nemcsak a nemesek, de a jobbágy-paraszság végrendeleteiben is.

A kiskorú gyermekről való gondoskodás szép példája olvasható abban a végrendeletben, ahol az apa, felesége halála után írt végrendeletében rendelkezett vagyonáról két férjezett és egy 11 éves kiskorú leánya számára. Vele kapcsolatban intézkedett úgy, hogy *„Irma leányomra nézve feltartom magamnak illető nagykorúságáig a gyám és gondnokságot oly kötelezettségemmel, hogy az őreája esendő ebbeli osztályrészéről, valamint ezután jövedelmeiről gondnoki minőségben számoljak.”*⁷

Ha az apa nem élt ezzel a jogával, akkor a törvényes öröklés szabályai alapján kellett a gyámok személyét meghatározni, azaz mindazokat gyámoknak kellett tekinteni, akik a kiskorú esetleges halála esetén a kiskorú vagyonának örökösei lettek. E szabály értelmében az örökhagyó apja, a kiskorú nagyapja, illetve az örökhagyó apa testvérei esetleg más osztályosai lettek a gyámok. Mivel a gyám elsődleges kötelezettsége volt a kiskorú vagyonának – későbbi elnevezéssel az árvatómegnek – a megőrzése, a szokásjog rendszerében érthető, hogy azok lettek a gyámok, akik ennek a vagyonnak eshetőleg örököseivé váltak. Mindez nem jelentette azt, hogy az anya ne maradt volna gyermekeivel. A kiskorúak nevelése, gondozása továbbra is az anya kötelezettsége volt, de árván maradt gyermekei vagyonát, már nem ő, hanem a gyám kezelte, *„mivel hogy a javak öröklése képezi a gyámságok alapját.”* (HK.I.CXIII. cím 4.§)

Végezetül, ha sem végrendeleti, sem törvényes gyám nem volt, akkor az örökhagyó rendi állásától függően vagy a király, vagy a vármegye közgyűlése, polgárok esetében a város magisztrátusa, jobbágyok esetében a földesúr nevezte ki. Már Werbőczy maga igyekezett meghatározni a gyámok kötelezettségeit, amikor felsorolta, hogy a gyám köteles a kiskorú vagyonát védeni, kezelni, gyümölcsoztetni. Ezért a gyámság átvételével egyidejűleg kötelesek voltak vagyonleltárt készíteni azért, hogy ha *„a gyámság idejének kitelte után minden ott talált és kezökre bízott dolgokról, a jószágnak időközben beszedett gyümölcseiről és hasznairól kelő számadást tehessenek.”* (HK.I.CXV. 4.§) Ebből a gyakorlatból alakult ki évszázadok alatt a *gyámi számadástétel* gyakorlata, amely a 18-19. század fordulójára évenkénti elszámolási kötelezettséget jelentett. Ebből azonban nem következett, hogy akár a vármegye, akár a város következetesen elszámol-

⁶ WERBŐCZY ISTVÁN: *Tripartitum*. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve. Téka Kiadó. Budapest, 1990. (továbbiakban: HK.)

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Szeged Békés-Csanád megyei törvényszék iratai IV.B. 157.a III./1854.

tatta a gyámokat. Sőt még a gyámi számadástétel sem biztosította, hogy az árvák vagyona ténylegesen megmaradt volna. A Werbőczy által rögzített szabályok a gyámokról és kötelezettségeikről tulajdonképpen évszázadok múlva sem változtak, ezért kiindulási alapként kell ezeket a szabályokat tekintenünk. A változás a gyámok felügyeletében és az árvák vagyonának megmaradását segítő intézkedésekben csak a 18-19. században történt. Erről tanúskodnak a levéltári források.

A késő rendi kor városi gyakorlatáról írta Kállay István, hogy árvaszámadó működéséről csak a 18. század első harmadából vannak adataink.⁸

Nagybirtokos nemesi családokban, éppen az a gyakorlat, hogy a gyám/ok az árvák esetleges örökösei lehettek jobban biztosította a nemesi ingatlan vagyon megmaradását, mint a polgárok, különösen a jobbágy árvák esetében. Ehhez még hozzájárult az ősiség intézménye, amelynek akár elidegenítéséhez, akár megterheléséhez szükség volt az osztályosok beleegyezésére, ezáltal az osztályosok képessé váltak a gyámok ellenőrzésére is.

Egészen másként alakult a jobbágy árvák sora. Ha a jobbágy kiskorú árvát hagyott maga után, kezdetben a földesúr, később a mezőváros jelölte ki a gyámot. Az úrbéri telek sorsáról egyébként is a földesúr döntött. Ez azt jelentette, hogy a földesúr annak adta megművelésre, akinél biztosítva látta, hogy képes a telek után járó szolgáltatásokat teljesíteni. Szerencsés esetben az örökhagyó által megművelt telket megkaphatta az apa, azaz a kiskorú árva nagyapja, megkaphatta az elhunyt testvére, azaz a nagybácsi, de még az is előfordult, hogy az elhunyt volt nagykorú fiú gyermeke is, ezért az birtokolhatta a későbbiekben az úrbéri telket. Ezekben az esetekben akár a nagyapa, akár a nagybácsi, akár a nagykorú testvért gyámként lehetett megnevezni, akinek gondoskodnia kellett a kiskorúról is. E megoldások mellett viszont sokkal gyakrabban olvashatunk a levéltári forrásokban arról, hogy a 18-19. században kialakult gyakorlat szerint az árván maradt kiskorúak örökrészét elidegenítették, elárverezték, és a befolyt összeget az ún. gyámi pénztárba, vagy árvapénztárban helyezték el.⁹ Erre a gyakorlatra mutat példát Kállay a földesúri uradalmakból, amikor például egy mezőváros tanácsa rendelte el az árvák örökrészét képező szőlőföld elárverezését.¹⁰

Egy árván maradt jobbágy leány keresetlevelében írta meg, hogy szülei halála után két anyai nagybátyja lett a gyámja. A leány szüleinek a házát a gyámok elidegenítették, de a vételárból nem adtak semmit az árvának. A leány elérve azt a kort, amikor már örökrészét követelhetette a bírósághoz fordult, amely ítéletében kimondta: „*A Méltóságos Uraságnak több ízben publikáltatott azon rendelése, hogy amely ember az Uraság hite és engedelme nélkül eladgya az ingatlanát, az semmivé téessék, azért a felperes – az*

⁸ KÁLLAY ISTVÁN: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*. Osiris, Budapest, 1996. 588. p. Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy Kállay István a városi bíraskodás elemzésekor, valamint az úriszéki bíraskodás történetének feltárása során említést tett az árvákról, az árvák vagyonának kezeléséről, annak közigazgatási hatáskörként való érvényesítéséről, ugyanakkor a városi önkormányzatok hatásköréről írt monográfiájában nem jelenik meg az árvák ügyeinek intézése, mint közigazgatási hatáskör. KÁLLAY 1996, 588–589. pp.; KÁLLAY ISTVÁN: *Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1985. 399–406. pp. KÁLLAY ISTVÁN: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989.

⁹ KÁLLAY 1996, 589. p. „Az 1750-es évektől Fehérvárott is úgy alakult a gyakorlat, hogy az árvavagyont eladták, és az árvát a kamataiból tartották.

¹⁰ KÁLLAY 1985, 402. p.

árva – háza, amelyet az alperesek titkon adtak és tulajdonítottak el, a felperesnek visszaítéltetik, annyival is inkább, mert ezen eladást a Város házánál a bevett szokás szerint nem is protokolláltatták, de máskülönben is, a törvényes idejét még el nem ért korában, azaz 14 esztendő s kora miatt a házat elidegeníteni ne lett volna szabad. A ház megbecsültetvén, ha azon árban tovább is megtartja szabad választásra hagyatik az alperesnek.”¹¹ Ebben az esetben a szülői ház árának egy részét megkapta az árva, de sokszor a neveltetésre, taníttatásra hivatkozva, ez sem történt meg.

Miután a kiskorú árvák nevelése, taníttatása is költségbe került, az árvapénztárban elhelyezett összegeket úgy lehetett gyümölcsoztatni, hogy az árvapénztár az arra rászoruló jobbágnak kölcsönt adott, a 18. század szabálya szerint 6%-os kamatra, vagy kezesek mellett. Az árva életkorától függően az adósok rendszerint arra vállaltak kötelezettséget, hogy évente megfizetik a kölcsön után járó kamatot, amit az árvák költségeire kellett fordítani, és amikor az árva nagykorú lett, lányok esetében, férjhez menetelükkor kellett az adósnak a teljes kölcsön összegét visszafizetni, illetve az árvapénztárnak, az árva ott kezelt örökrészét kifizetni.

Az úriszékek hatáskörét elemezve Kállay István több példát említ arra, hogy a jobbágy-parasztok körében a gyámokat az úriszék ellenőrizte, különösen a számadások során, a kikölcsönzött pénzek során tanúsított magatartásukról, kellő körültekintéssel jártak-e el, készítettek-e adóslevelet, betábláztatták-e a követelést.¹²

Ez a gyakorlat jónak tűnt, csak sajnálatos tény volt, hogy az árvapénztárból kölcsönzött összeg után járó kamatokat sem mindig fizették meg az adósok, a tőke visszafizetésével is tartoztak, s ha a mezőváros elöljárósága nem volt képes visszafizettetni a kölcsön összegét, akkor rendszerint hiába kapta meg a nagykorúvá vált árva az adóslevelet, nem sok sikerre számíthatott örökségének megszerzésére. Ezt a gyakorlatot jellemezte Tárkány-Szücs Ernő úgy, hogy „az ilyen módon való hasznosítás mindenki részére előnyt jelentett, csak az árvára nézve volt hátrányos.”¹³ Azért, mert a kamat és végső soron a tőke összegének visszafizetését sem a vármegye, sem a földesúr joghatósága nem volt képes biztosítani. Mindehhez társult a 18-19. század fordulóján a magyar gazdasági életben megmutatkozó infláció, pénzromlás, ami az árvák örökrészének az „elűzéséhez” is vezethetett.¹⁴

Az árvák vagyonának kezelésére, örökrészük megtartására érdemes néhány példát hozni a dél-alföldi mezővárosok gyakorlatából. Amennyiben az örökhagyó végrendelet nélkül halt meg, örökösei között a törvényes öröklés szabályai szerint a vagyon megosztására került sor – gyakran érvényes végrendelet hátrahagyása esetén is az örökösök osztályt tettek –, melyet a bevallások jegyzőkönyvében is rögzíteni kellett. Így szerzett tudomást a földesúr arról, hogy az örökhagyó használatában lévő úrbéri telek kinek,

¹¹ MNL CSML Szentes Szentes úriszéki iratok V.A. 1799.

¹² KÁLLAY 1985, 399–400. pp.

¹³ TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1981. 427. p.

¹⁴ A jobbágy árvák sorsát részletesen elemezte Degré Alajos. Vö. DEGRÉ ALAJOS: *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*. Jogtörténeti értekezések 8.sz. Budapest, 1977. 78–107. pp. Az úriszéki iratok között szép számmal találhatók a jobbágyok öröklésére, és ezen belül a jobbágy árvák vagyonára, a gyámrendelésre vonatkozó megjegyzések. v.ö. VARGA ENDRE: *Úriszék*. XVI–XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1958. 38. p.

vagy kiknek a birtokába kerül. Ez az általános gyakorlat vezetett oda, hogy a mezővárosi protokollumok sok olyan osztályos egyezséget megőriztek, amelyek kiskorú árvákat is érintettek. Ez történt 1798-ban Szentesen, amikor Pap István, János, Mihály, András és meghalt Sámuel testvérük árvája Ferenc osztályos egyezséget kötöttek azzal a feltétellel, hogy a hagyaték felét özvegyi jog címén megkapja a még élő édesanya, illetve az árva nagyanyja, a hagyaték másik fele pedig az öt testvéré lesz. Ezzel egyidőben a nagykorú testvérek biztosították, hogy elhunyt Sámuel testvérük árvája részére kifizetik az örökrészére eső egyötöd részt.¹⁵

Egy másik esetben az apa két árvát hagyott hátra, kiknek az édesanyjuk és anyai nagyapjuk látták el a gyámi feladatokat. Az elhunyt apa azonban még testvérével sem osztozott meg az apai örökségen, ezért az árvák osztályrészét csak azt követően lehetett meghatározni, miután az apai nagyatyai vagyon megosztására is sor került. A mezőváros előjárói ezt követően határozták meg a két árva örökségét, melynek kezelését az anyai nagyapára bízta.¹⁶

A gyámok felügyelete nem volt egyszerű sem a vármegyék, sem a városok, illetve mezővárosok előjáróságának. Ugyanakkor a gyámrendelés és a gyámok ellenőrzésének a feladata vezetett el ahhoz a magyar gyakorlathoz, hogy az alapvetően a családjog keretébe tartozó magánjogi intézmény érvényesítése közigazgatási feladattá vált. Ezt különösen a nemesi vármegyék önkormányzatiságának védelme érdekében hangsúlyozták. Mária Terézia a Helytartótanács hatáskörébe utalta annak felügyeletét, hogy a vármegyéknek az árvák ügyében tett tevékenységét ellenőrizték. (1765:26.tc.)¹⁷

De ugyanezt eredményezte az 1836:IX. tc. hatálybalépése is, ami a községek, mezővárosok belső igazgatásáról rendelkezett. A 19. század első harmadában, minden mezőváros közgyámat választott, akinek kötelességévé tették a gyámok felügyeletét, elszámoltatását, sőt törvényes és végrendeleti gyám hiányában a közgyám vált a jobbágyparasztság által készített végrendeletek elemzése során figyelt fel arra, hogy maga az uradalom törekedett a vagyon megőrzésére, amikor a fiskális a végrendeletre rávezette, hogy az árván maradt leány „ne egy, hanem két fertály” földet kapjon meg.¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy ez rendkívül ritka, hiszen a jobbágyparasztság leányok örökrészként, különösen, ha árván maradtak nem kaptak ingatlant, mert azt is árverésre bocsátották.

Mindezek mellett nem felejtkezhetünk el arról, hogy az özvegyen maradt feleség kiskorú gyermekeinek a természetes és törvényes gyámja lett ugyan, ez azonban a gyerekek nevelésére korlátozódott elsősorban. Az árvák vagyonát az anya legtöbb esetben nem kezelhette, ezért arra külön gyámat rendeltek. A gyámrendelés szokása a 18-19. században a jobbágyparasztság körében is megfigyelhető.¹⁸ Tárkány-Szűcs a makói parasztság által készített végrendeletek elemzése során figyelt fel arra, hogy maga az uradalom törekedett a vagyon megőrzésére, amikor a fiskális a végrendeletre rávezette, hogy az árván maradt leány „ne egy, hanem két fertály” földet kapjon meg.¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy ez rendkívül ritka, hiszen a jobbágyparasztság leányok örökrészként, különösen, ha árván maradtak nem kaptak ingatlant, mert azt is árverésre bocsátották.

A neoabszolutizmus idejének változásait alapvetően az határozta meg, hogy az egyseges birodalom létrehozásának koncepciója következtében – a jogeljátszás elvének

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára. Szentese, IV.A. 102. p. 1798.

¹⁶ MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltár. Kecskemét, 1504/u.

¹⁷ TÁRKÁNY-SZÜCS 1981, 428. p.; DEGRÉ 54. p.

¹⁸ HOMOKI-NAGY MÁRIA: „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésemet tészem...”. Jobbágyparasztság végrendeletei Szentese mezővárosában. PTE. Szekszárd, 125. p.

¹⁹ TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ: *A makói parasztság végrendeletei*. Ethnográfia LXXXV. évf. 2-3. sz. 1974. 495. p. 2018.

kimondása mellett – az osztrák örökös tartományok mintája alapján kialakított kerületi rendszer ténylegesen nem valósította meg a polgári alkotmányosság igényeinek megfelelő reformok végrehajtását. Ugyanakkor kísérlet történt a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztására azzal, hogy a régi bírói fórumok helyett megszervezték a császári és királyi járásbíróságokat és törvényszékeket. Ezzel megteremtették az alapját egy modern, polgári, a közigazgatástól független igazságszolgáltatási rendszer létrehozásának.²⁰ A gyakorlatban viszont a járásbíróságok feladatainak egy részét a régi szolgabírói hivatalok végezték el.²¹ Ezért legalsó szinten a mindennapok gyakorlatában mégsem tudták a hatalmi ágak szétválasztását megvalósítani. Ez a gyámügyek intézésénél is megmutatkozott, mivel a járásbíró, aki adott esetben a szolgabíró volt, lett az első fokú gyámhatóság,²² aki 1853. május 1. után az OPTK szabályai alapján döntött a gyámsági kérdésekben. A gyámhatóságok későbbi működése szempontjából ennek azért van jelentősége, mert az addig igazgatási feladatnak tartott ügyeket járásbíróság hatáskörébe utalták. Ettől kezdve vált nehézkessé a hatáskörök elkülönítése. Ha a szolgabíró, illetve a szolgabírói hivatalok vették át a járásbíróságok feladatait, akkor a régi magyar hagyományok alapján nem különült el a szolgabírónak, mint közigazgatási tisztviselőnek és a szolgabírónak, mint járásbírónak a hatásköre.

Meg kell jegyezni, hogy az árvák örökösödési ügyei miatt, az osztrák minta alapján bevezetett haláleseti jegyzőkönyveket, hagyatéki leltárakat és becsűjegyzéket, öröklési nyilatkozatok iratait, ekkor kezdték az árvaszékek használni. Ugyancsak a gyámoktól megkövetelt számadásokat is ez időtől kérték következetesen évente. Ez azért vált fontossá, mert az osztrák gyakorlat alapján az árva vagyont gyümölcsöztetni kellett, és ha a vagyontömegben ingatlan is volt, akkor annak elidegenítéséhez, haszonbérbeadásához a gyámhatóság/ járásbíróság engedélyére volt szükség. Az OPTK szabályainak másik következménye lett, hogy az ingatlan tulajdonosát, így a kiskorút is be kellett vezetni kezdetben az ún. nyilvánkönyvekbe, később majd a telekkönyvekbe.

A neoabszolutizmus éveiben több olyan gyakorlat alakult ki – elsősorban az árvák vagyonának kezelésére –, melyeket a dualizmus éveinek gyakorlata, majd az 1877: XX. tc. is átvett és alkalmazott.

A Csanád megyei árvaszék iratai között fellelhető egy, még az 1864-ben indult gyámsági ügy. Az iratok alapján megállapítható, hogy 1864. november 4-én, végrendelet hátrahagyása nélkül elhunyt Harcsás Ferencné, Német Anna. Az illetékes járási főszolgabíró, mint gyámbíróság elrendelte a haláleseti jegyzőkönyv felvételét. Ebben megállapításra került, hogy az elhunyt után életben maradt Harcsás Ferenc, a férj, aki egyben közkereső is volt a házaspár megmaradt vagyonában, a 21 éves István, a 18 éves Julianna, a 15 éves András, a 13 éves Rozália, a 11 éves Sámuel, a 9 éves Lidia és a 7 éves Anna, mint örökösök. Éltek még az elhunyt testvérei, Német Katalin, Nagy Ferencné és özvegy Kádár Ferencé, Német Erzsébet. A kiskorú gyermekek gyámja, mint

²⁰ CSIZMADIA ANDOR: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 92. p.

²¹ BÓNIS GYÖRGY – DEGRÉ ALAJOS – VARGA ENDRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Zalaegerszeg, 1996, 197. p.

²² CSIZMADIA 198. p., DEGRÉ 108. p.

természetes és törvényes gyám, az apa lett. Bár az anya halála évében az OPTK-t már hatályon kívül helyezték, a gyámbíróság gyakorlatában az örökös nyilatkozat megtételének igénye megmaradt, amit a túlélő férj megtett. A nyilatkozat megtételekor jegyzőkönyvben rögzítették, hogy a feleségével szerzett ház leégett, nem volt biztosítva, ezért csak kölcsönből tudta némileg a házat kijavítani. Azonban az adósságát nem tudta törleszteni, ezért el kellett adnia a házat, melyért vételárként kapott 600 forintot. Kifizette az adósságát, és maradt 400 forint. Ennek fele illette az apát, mint közkeresőt, a másik felét örökölték a gyerekek. A főszolgabíró elrendelte a hagyatéki leltár és az ún. „becsár kimutatás” elkészítését.²³ A tanúk vallomása megerősítette, hogy a ház valóban rossz állapotban volt. A hagyaték átadása előtt a járásbíró rögzítette, hogy *„még azon esetben is, ha ezen szerencsétlenség nem gondatlanságból eredett, a hátrahagyott házastárs a házat biztosítani lett volna köteles.”*²⁴ Az ingatlanok biztosítására vonatkozó megállapítás az árvaszékek későbbi gyakorlatában is előfordult. Az apa az eljárás során elfogadta az örökség felbecsült értékét és a makói árvapénztárba a gyerekei örökrészből 150 forintot „gyümölcsöztetés végett” befizetett, sőt a kamatokat is az árvapénztárban hagyta.

Ugyancsak a Csanád megyei törvényszék iratai között található az a per, amelyben Nyéki Antalné született Návay Erzsébetet, mint a kiskorú, árva gyermekeinek gyámját vonták perbe, mert azt feltételezték, hogy nem őrzi megfelelően gyermekei vagyonát. Az árvák apja még 1845-ben végrendeletet készített, amelyben rögzítette, hogy a végrendeletben meghatározott ingatlan javak örökösei gyermekei lesznek, azokat *„a gyermekeknek természetben lévén hagyva, magától értetik, hogy azokat kedves nőm el nem idegenítheti; - el nem zálogosíthatja; adósságokkal nem terhelheti, következik tehát, hogy a fekvőkhöz mint az árvák tőkéjéhez nem nyúlhat, azokat házilag nem kezelheti, hanem egyedül hasznos kezek alku mellett haszonbérbe adhatja.”*²⁵ Nem sokkal a végrendelet megírása után az apa meghalt, és az özvegy, mint az árvák édesanyja lett a gyám. Az örökhagyó adósságokat is hagyott maga után, amelyet özvegye a végrendeletben megfogalmazottak szerint úgy törlesztett, hogy az örökség egy részét elidegenítette. Azonban nemcsak azokat az ingatlanokat értékesítette, amelyeket férje a végrendeletben erre az esetre megjelölt, hanem más, a kiskorúak tulajdonát képező ingatlant is. Ehhez azonban nem kérte meg a gyámhatóság, azaz a területileg illetékes gyám-járásbíróság előzetes engedélyét. Ez képezte alapját az özvegy ellen indult pernek. Az özvegy bizonyította, hogy mindez gyermekei érdekében történt, nemcsak férje után maradt adósságokat tudta törleszteni, de iskoláztatni tudta fiát, kifizette férje gyógyítási, kórházi költségeit. Tanúkkal bizonyította, hogy nagy beteg férje gyógyítási és kórházi költségeit is csak így tudta finanszírozni, miközben gyümölcsöztette is a kiskorú gyermekek örökségét. A bíróság „megfedte” az anyát, hogy előzetes engedély nélkül idegenítette el gyermekei örökségének egy részét, de igazolva látta, hogy mindez az árvák érdekében történt, ugyanakkor utasította az asszonyt, hogy köteles minden évben pontos számadást készíteni gyermekei vagyonáról és azok gyümölcsöztetéséről.

²³ MNL CSML Szeged Csanád megye árvaszéki iratai 1872.

²⁴ MNL CSML Szeged Csanád megye árvaszéki iratai 1872 917/1869.

²⁵ MNL CSML Szeged Békés-Csanád megyei törvényszék iratai 1852–1861. IV.B.157.a) 30/III/1856.

Ez az eset jól mutatja azt az átmenetet, ami a neoabszolutizmusban az OPTK hatálybalépését követően kialakult az árvák vagyonának kezelése kapcsán. (Nem véletlen, hogy törvényszéki iratok között lehetett ezt az esetet megtalálni.) Bár az OPTK-t 1861-ben hatályon kívül helyezték, a gyámsággal kapcsolatos ügyek az ITSZ rendelkezése alapján továbbra is a járásbíró hatáskörében maradt, és a szolgabíró kötelezettségévé tették, hogy amíg a gyám kirendelése megtörténik, a vagyoneleltárt elkészítse és az árvák örökségére felügyeljen.

Az Októberi Diploma kiadását követően, amelyben az uralkodó ígéretet tett a kerületek eltörlésére, a régi vármegyei rendszer visszaállítására és ennek érdekében a főispánok kinevezésére is sor került, a vármegyék többsége szinte azonnal megválasztotta tisztségviselőit,²⁶ sőt a régi hagyományoknak megfelelően a vármegyei törvényszéket is összehívták. Ezt a gyakorlatot szépen illusztrálja többek között Csongrád megye törvényszékének irattárában fellelt jegyzőkönyv, amely közvetlenül az Októberi Diploma kihirdetése után készült. A törvényszék előtt kihirdették, hogy a hivatalos nyelv Magyarországon ismét a magyar lett, ismertették a „Magyar ország alkotmányának átalakítására” tett intézkedéseket, megválasztották a törvényszék tagjait.²⁷ 1861-ben pedig már egy kimutatás olvasható az „1861. évi első negyedben megfordult bírósági tárgyakról.” Ezek között voltak peren kívüli ügyek, mint pl. a haláleseti felvételek, a vagyon osztályok, egyéb hagyatéki cselekvények, hagyatéki tárgyalások, csődügyek, becslések, árverések, míg a peres ügyek között a záloggal, egyességekkel, árverésekkel kapcsolatos ügyekről adtak kimutatást.²⁸ E két irat is bizonyítja, hogy 1860 ősztől mind a magyar közigazgatási rendszert, mind pedig a bírósági szervezetet a lehetőségekhez képest igen gyorsan az 1848 előtti formájában állították vissza, különös tekintettel arra, hogy az Országbírói Értekezlet által kidolgozott és a Kúria által zsinórmértékül meghatározott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok a közigazgatási szervezetre vonatkozóan semmilyen szabályt nem állapított meg. Témánk szempontjából az ITSZ-nek a bírósági szervezetre vonatkozó rendelkezései – Alaki rész I-II. fejezete – valamint a XIV. fejezetben szabályozott – „Eljárás az öröklés körül” – kérdések váltak fontossá.

A Csongrád megyei törvényszék néhány kérdést tett fel 1860-ban a „kiskorú árváknak osztatlan vagyonainak kezelésére” vonatkozóan. E kérdések között szerepelt, hogy milyen eljárást folytassanak le a gondnokság alatt álló kiskorúaknak az árvapénztárban elhelyezett, őket közösen illető közpénzek kötelezvényeire (adósságaira) nézve? Ha a kötelezettség osztható és az elhelyezett összeg azt fedezte, természetben lehetett teljesíteni vagy pénzben? Ha nem volt osztható a vagyon, vagy az igen csekély értékű volt, árverés útján eladható volt-e a kiskorúak örökrésze? E kérdésekből jól érzékelhető, hogy önmagában az OPTK hatálybaléptetésével nem lehetett minden kérdést megoldani, hiszen az OPTK-nak nem volt visszaható hatálya. Ezért ha a kiskorúra 1853. május 1. előtt szállt az örökség, amit árvapénztárban helyeztek el, annak kezelésére, az azt terhelő kötelezettségek megfizetésére az OPTK előtti magyar törvényeket, mint pl. az 1836: 14. és az 1840: 13. törvény rendelkezéseit kellett figyelembe venni. Ha viszont a

²⁶ CSIZMADIA 1976, 94. p

²⁷ MNL CSML Szentes IV.B.155. Szegedi cs. kir. megyetörvényszék iratai 1860.

²⁸ MNL CSML Szentes IV.B. 155. Szegedi cs. kir. megyetörvényszék iratai 1861. c/29.

kiskorú öröklésére és örökrésznének árvapénztárban való elhelyezésére 1853. május 1. után került sor, akkor kizárólag az OPTK szabályai, illetve az annak végrehajtására kiadott rendeletek voltak az irányadók. Ugyanakkor azt is leszögezték, hogy ha a hagyaték tárgyalása során bármilyen kérdés felmerült, akkor az OPTK 5. §-a szerint az 1852. november 29-én kiadott ösiségi pátens rendelkezései alapján kellett a hagyatéki ügyeket eldönteni.²⁹

Mivel az osztrák jog alapján a gyámhatóság ügyei a járásbíróság hatáskörébe kerültek, a gyámság mellett megjelentek a gondnoksággal kapcsolatos feladatok is, valamint a holtánnyilvánítt, a távollévők vagyonának gondnokság alá helyezése, a tékozlók gondnokságának elrendelése. A rendi magyar magánjog nem szabályozta külön a gyámságot és a gondnokságot, ezért a gondnokság új jogintézményként jelent meg a magyar magánjogban. Ennek következtében ezek az ügyek az ITSZ kiadását követően is a törvénytörvények hatáskörében maradtak.

A Csongrád megyei törvényszék a járási főszolgabíró utasította, hogy a tékozlóvá nyilvánított B.GY vagyonát, „mind ingó, mind ingatlan javait azonnal bírói zár alá vegye, leltározza, a felek meghallgatásával alkalmas gondnokot nevezzen, és annak a vagyont leltár mellett adja át,” mert az eljárás során bebizonyosodott, hogy B.GY testvérei és fia kárára pazarolja vagyonát, amit nem tudnak megakadályozni.³⁰

A szabadságharcot követően több holtánnyilváníttási eljárás is indult. 1862-ben Gonda András felesége indította meg az eljárást, mert a szabadságharc utolsó csatáját követően nem tért haza férje. Egy katonatárs, mint szemtanú állította, hogy a temesvári csatában esett el, azt követően senki sem látta, a hivatalos hirdetményre egy év alatt senki sem jelentkezett, ezért holtánnyilvánítták és „az algyői árvapénztárban kezelt hagyaték ki tömeget törvényes örököseinek kiadatni rendelték.”³¹

A modern alkotmányos állam igényeinek megfelelő közigazgatás kiépítésére csak 1867 után kerülhetett sor, melynek révén az 1869:IV. tc. 1. §-a kimondta a közigazgatás és a bírói hatalom szétválasztását³², majd ezt követően az 1870:XLII. tc. a törvényhatóságok létrehozásával lefektette az alapját a modern közigazgatás rendszerének. Ugyanakkor ez a közigazgatás kompromisszumokon nyugodott, mert a kiváltságos kerületek felszámolásával ugyan lehetőség nyílt az egységes közigazgatási szervezet létrehozására, de továbbra is fennmaradt a háromszintű közigazgatási rendszer, ahol a megyék és a törvényhatósági jogú városok, mint középső, a községek pedig, mint alsó szintű közigazgatási szervek igen széles hatáskörrel bírtak, amit az ellátandó szakigazgatási feladatok fémjeleztek.

Sőt, fenntartották a főispáni tisztségeket is, akiket továbbra is a király nevezett ki és a királynak tartoztak felelősséggel. Szerepük ugyan lehetett volna „csak” szimbolikus, de az a lehetőség, hogy a dualizmus évtizedeiben bővítették a főispánok hatáskörét, kinevezési, jelölési jogot kaptak, sőt a felirati jogot is megszerezték, illuzórikussá tette azt az alkotmányos alapelvet, hogy a közigazgatást mind a törvényalkotástól, mind a bírói hatalomtól teljesen elválasztják. Sőt a közigazgatási és bírói hatalomnak a szétválasztása sem sikerült

²⁹ MNL CSML Szentes IV.B. 155. 13/I/1860. c/28.

³⁰ MNL CSML Szentes IV. 267. a.1. 769/1863.

³¹ CSML MNL Szentes IV. 267. a.1. 582/1863.

³² MÁTHÉ GÁBOR: *A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:IV. tc. létrejötte és jelentősége*. BÓNIS – DEGRÉ – VARGA 154–156. pp.

teljesen, hiszen a vármegyék külső tisztviselőjeként továbbra is megmaradtak a szolgabírák, akik kihágási ügyekben még bírói hatalommal is rendelkeztek.

A felelős kormányzati és az önkormányzati jogkörrel bíró törvényhatóságok közötti kapcsolatot sokan bíralták, különös tekintettel a kormány felügyeleti hatalmára. A közigazgatási feladatok összehangolása érdekében kevésnek bizonyult a megyékben működő, nagylétszámú törvényhatósági bizottságok tevékenysége, melyet a törvény rendelkezése szerint elegendő volt évente kétszer összehívni. 1876-ban megszervezték a *közigazgatási bizottságokat*, melyeknek eredendően az volt a feladata, hogy egy-egy önkormányzaton belül összehangolják az állami és az önkormányzati szakigazgatási feladatokat. A közigazgatási bizottságok ezáltal elláttak bizonyos közigazgatási koordinációt, de ugyanakkor fellebbviteli és fegyelmi hatáskörrel is bírtak.³³

A közigazgatási bizottság összetétele a centralizáció irányába mozdította el a közigazgatás átalakítását. Bár a közigazgatási bizottság a törvényben meghatározott 21 tagjával jóval hatékonyabb szervként működhetett, mint a több száz fős törvényhatósági bizottság, azzal, hogy a törvény meghatározta összetételét – 5 fő állami hivatalnok, 5 megyei tisztviselő (alispán, főjegyző, tiszti ügyész árvaszéki elnök, főorvos), valamint a törvényhatósági bizottság tagjai közül választott tíz tag, elnöke pedig a főispán volt – ténylegesen a mindenkorai kormányzati hatalom akaratát tudta érvényesíteni valamennyi területi közigazgatási egységben.³⁴

A közigazgatási koordináció keretében a megyében működő szakigazgatási szervek vezetői rendszeresen beszámoltak a területükön végzett feladatokról, a nehézségekről, az esetlegesen – működésük terén észlelhető – joghézagokról. A közigazgatási bizottság hatáskörébe tartozott a helyi adók kivetése és behajtása, az utak, hidak karbantartásával, építésével kapcsolatos ügyek felügyelete, a vízszabályozás (ármentesítés), posta, börtönök felügyelete, majd e hatáskört bővítették, és az egészségügy valamint az árvaszékek felügyelete is a hatáskörébe került.³⁵

Fellebbezési jogkörébe tartozott az alispáni vagy a községi hatóságok határozatai ellen benyújtott fellebbezések elbírálása, fegyelmi jogkörben pedig elsőfokú és fellebbviteli fórumként is eljárhatott. A kormánynak ezzel lehetősége volt korlátozni a megyék önkormányzati jogait.

A törvényhatóságok működésének megítélésénél elkerülhetetlen annak vizsgálata, hogy a hatáskörükbe tartozó szakigazgatási feladatokat hogyan látták el és a kormány a szakigazgatási feladatokat területi szinten milyen szervezeti formában akarta végrehajtani?

A törvényhatóságokról szóló törvény lehetőséget adott arra, hogy saját feladataik, céljaik elérése érdekében maguk gondoskodtak bevételeikről, azaz adót vetettek ki az önkormányzatok, de a lakosság számarányának jelentős eltérése miatt, sokan állami segíélyezésre szorultak, ami a szakigazgatási feladataik ellátására is hatással volt.

³³ PAPP LÁSZLÓ: *Az önkormányzatosság vázlatos áttekintése, különös tekintettel a hosszú 19. század alkotmányos megoldásaira. De iurisprudencia et into publico* VI. évf. 2012. 1–2. sz. 7. VARGA NORBERT: *A törvényhatósági bizottság alakuló ülése Debrecenben és Szegeden*. In: *Acta Jur. et Pol.* 2013. 715–726. pp.

³⁴ CIEGER ANDRÁS: *A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában*. In: *A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára kiadványai I. Évkönyvek* 12. Nyíregyháza, 1997. 218. p.

³⁵ PAPP 2012, 8. p.

Az első független, felelős magyar minisztérium kebelében felállított belügyminisztériumban három szakigazgatási területet alakítottak ki, melyek közül a közigazgatási osztály „az önkormányzatok felügyeletével, az árvaüggyel, a levéltárakkal, honosítási és névváltoztatási kérdésekkel foglalkozott.”³⁶ A kiegyezés után a belügyminisztériumon belül önálló osztályt szerveztek a gyámügyi kérdések felügyeletére. Ez meghatározta azt is, hogy mind a középső, mind pedig az alsó szintű közigazgatási szervek szakigazgatási feladatai közé tartozott továbbra is a gyámügyek intézése. Ez a 18-19. század fordulóján megszervezett árvaszékeknek az újjászervezését, illetve a polgári államnak megfelelő szervezeti és hatásköri rendszer kiépítését eredményezte.

Az árvákról való gondoskodás két nagy jogág szabályozási körébe tartozott és tartozik mind a mai napig Magyarországon. Egyrészt meghatározó területe a magánjognak, azon belül is mind a családi jogi, mind a vagyoni jogi, mind pedig az öröklési jogi szabályok kiterjednek az árvák jogi helyzetének tisztázására, vagyoni viszonyaik rendezésére. Másrészt az árvákra felügyelő gyámoknak, majd pedig a törvényhatóságokban megszervezett gyámhatóságoknak az irányítása, felügyelete, mint szakigazgatási feladat, a közigazgatási jog területéhez tartozik. Ez a kettősség indokolja az árvaszékek működésének, szervezetének, mint modern szakigazgatási szerv létrehozásának nehézségeit, amelyek elsősorban a kiegyezést követő első években jelentkeztek. Egyrészt azért, mert a szabadságharc leverését követően, az osztrák rendszer a régi magyar közigazgatási szervezetet igyekezett felszámolni, másrészt 1853. május 1-én hatályba léptették az Osztrák Polgári Törvénykönyvet, így osztrák mintára az árvák ügyeinek intézése a cs. kir. járásbíróságok, ténylegesen a szolgabírói hivatalok hatáskörébe került.

Ha a jogfolytonosság elve alapján kívánták a magyar közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszert újjászervezni 1867 után, akkor a gyámügy, mint szakigazgatási feladat a törvényhatóságok keretein belül megszervezett árvaszékeknek a hatáskörébe kellett kerülnie. Árvaszéket azonban a kis- és nagyközségek nem tudtak fenntartani, az itt élő árvák ügyei a járásokat felügyelő szolgabírák közreműködésével a megyék illetékességébe kerültek.

További gondot okozott, hogy az 1848:XV. tc. rendelkezése ellenére nem készült el a magyar magánjogi törvénykönyv, ennek hiányát a neoabszolutizmus ideje alatt hatálybaléptetett OPTK átmenetileg ugyan megoldotta, de az Országbírói Értekezlet rendelkezését követően azt hatályon kívül helyezték és az ITSZ szabályainak megfelelő módosítással a régi magyar szokásjogi rendszerhez, inkább bírói joggyakorlathoz tértek vissza. Az ITSZ nemcsak bizonyos öröklési jogi kérdésekről intézkedett, hanem az öröklést érintő eljárásjogot is – egy bizonyos szinten – szabályozta. Ekkor mondták ki először, hogy „a bíróság hivatalból köteles fellépni, ... ha az örökhagyó kiskorú örökösököt hagyott hátra.”³⁷ Kötelezték a járási, illetve a gyámi szolgabírót, hogy a haláleset bekövetkezése után haladéktalanul vagyonleltárt és a vagyon értékének felbecsülését végezze el, gondoskodjon a kiskorú érdekeinek és vagyonának védelméről, tegyen javaslatot a gyám személyére. Elgondolkodtató az ITSZ azon rendelkezése, amelyben az árvaszékeket arra kötelezték, hogy minden olyan esetben, ahol árvák érdekeit kellett

³⁶ CSIZMADIA 196. p.

³⁷ Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (ITSZ), Landerer és Heckenast. Pest, 1861. XIV. fejezet 163. §.

védni, a vagyonleltár elkészítését követően, kísérletet kellett tenniük arra, hogy „az osztályt, ha azt a körülmények szükségesnek mutatják, az illető árvaatyá, a legközelebbi rokonok, s a többi érdekelt felek meghallgatása mellett hivatalból egyezség útján eszközli”, ha ez egyezség nem sikerült, köteles volt az árvaszék pert indítani az árva örökrésének megőrzése miatt.³⁸ Az árvaszék e feladatának teljesítése során már nemcsak igazgatási feladatokat látott el, hanem adott esetben köteles volt perben képviselni az árvákat, sőt a szolgabírák első fokon eljáró bírói fórumként is tevékenykedtek, azaz éppen gyámhatósági feladataikat végezve szakigazgatási szervként és bíróságként is működtek egyszerre.

Ezt nem lehetett a kiegyezést követően, különösen az 1869:IV. tc. hatálybalépése után fenntartani. A törvényhozó hatalomnak gondoskodnia kellett arról, hogy az árvaszékek modern szakigazgatási szervként működjenek, s feladataikat el kellett különíteni a bírói hatalomtól.

Ez azonban nem valósult meg azonnal, mert az 1868:LIV. törvényben szabályozták a polgári törvénykezési eljárást és annak VII. fejezete rendelkezett az örökösdési eljárásról. Ebben a fejezetben szinte szó szerint megismételték az ITSZ fentebb idézett rendelkezését és újból kimondták, hogy az öröklési eljárást hivatalból kell megindítani, ha az örökösök között kiskorú van, és a haláleset felvétele, az öröklési eljárás megindítása „az illetékes járásbeli szolgabíróhoz, városokban a törvényszékhez illetőleg annak gyámhatósági osztályához intézendő.”³⁹

Az árvákkal kapcsolatos ügyek intézését a 18. század második felétől elsődlegesen közigazgatási feladatnak tekintették Magyarországon, ezért az 1868:LIV. tc. rendelkezéseinek végrehajtása ellen, éppen az árvák érdekeinek védelme érdekében, a gyakorlatban jelentős ellenállás bontakozott ki. Ez a vita a korabeli szakirodalomban is – ha nem is jelentős mennyiségű munkában – de megjelent.

A polgári közigazgatási szervezet kialakítását megvalósító közigazgatási törvényeink rendelkezései, az árvákkal kapcsolatos feladatokat szakigazgatási feladatnak tekintve, azt a törvényhatóságok és a rendezett tanácsú városok hatáskörébe utalta. Ennek indokát Boncz Ferenc a következőkben foglalta össze. „*A szülőiktől megfosztott kiskorú állampolgárok, továbbá elmebetegek, távollevők személy- és vagyonbiztonsága felett a közhatalóságok ügyelnek fel. Az ő gondjaik közé tartozik illetékes közegeik által oda hatni, hogy az árva, sorsának megfelelő szellemi képzettség elérése mellett, azon korig, midőn vagyonának önmaga képes gondját viselni, anyagi veszteségek ellen is biztosíttassék.*”⁴⁰ Ez képezte az alapját annak, hogy megalakították a törvényhatóságok gyámügyekkel foglalkozó szakigazgatási szervét, az árvaszéket. A törvényhatóságokról szóló törvény mondta ki, hogy a gyámhatóság feladatait a törvényhatóságok gyakorolják, kinevezték a gyámokat, ellenőrizték a gyámi számadásokat, felügyeltek az árvák vagyonára, az árvák nevelésére. Maga a törvény szabályozta az árvaszékek összetételét:

³⁸ ITSZ XIV. fejezet 165. §.

³⁹ 1868: LIV. tc. *A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában*. VII. fejezet 562. §.

⁴⁰ BONCZ FERENC: *A magyar közigazgatási törvénytudomány kézikönyve*. II. Atheneum Kiadó. Budapest, 1870. 384. p.

elnök, két ülnök, tiszti ügyész, számvevő, jegyző és a közgyám. Az árvaszékek egyik első feladata volt saját szervezeti szabályzatuk elkészítése.

Az árvaszékek hatáskörét egy belügyminiszteri rendelet határozta meg, amelyben felsorolták, hogy a (1872. rendeletek tára 83.lap) gyámrendelés mellett a nagykorúak gondnokság alá helyezése, az örökösödési eljárás megindítása az illetékes bíróság feladata, s amíg az le nem zárul, az árvaszék csak képviseli a kiskorút. Ha viszont az örökösök között az öröklés kapcsán egyezség jött létre, ezt az egyezséget az árvaszéknek kellett jóváhagynia. Mindezek mellett az árvaszékeknek kellett a haláleseti jegyzőkönyveket felvenni, biztosítani kellett a hagyatékot. A kiskorúak nagykorúsítása, az örökbe fogadások és a törvényesítések szintén az árvaszékek hatáskörébe kerültek.⁴¹

Ez azonban még nem jelentette azt, hogy az árvaszékek hatáskörét, a gyámsági és gondnoksági ügyeket pontosan rendezték volna. Ehhez még egy törvényre szükség volt, ami a gyámságról, gondnokságról szóló 1877: XX. törvénycikk elfogadásával valósult meg. A törvény indokolásában kitértek arra, hogy a kiegyezés alaptörvényének számító 1867: XII. törvény elfogadásával, lehetővé vált az ország területi egységének megvalósítása. Ez lett az alapja az egységes közigazgatási szervezet kialakításának. A gyámságnak, mint szakigazgatási feladatnak a megszervezésére ez kellő alapot biztosított. De további megoldandó feladatot jelentett az a tény, hogy „*az ország egy részében a régi magyar törvények, más részében az osztrák polgári törvénykönyv áll a gyámügyre nézve érvényben.*”⁴² A mindennapok gyakorlatában ez azt eredményezte, hogy volt olyan törvényszék, ahol az OPTK szabályai szerint jártak el és volt olyan, ahol a magyar bírói gyakorlat érvényesült. A Kúria egyik legfontosabb feladatává vált a magánjogi jogegység megteremtése, ez azonban nem valósulhatott meg egyik napról a másikra. Ezért a törvényalkotók arra az álláspontra helyezkedtek, hogy azokon a területeken, mint pl. a gyámság, ahol elkerülhetetlen egy egységes törvény alkalmazása, ott önálló törvény születik. Így készült el az 1877: XX. tc., amely a dualizmus egész korszakában meghatározta a gyámság és a gondnokság anyagi és eljárásjogi szabályait egyaránt.

Mielőtt a magánjogi szabályok elemzésére térnénk, vizsgáljuk meg, milyen szervezeti szabályok készültek az egyes árvaszékek számára az 1870:LIV. tc. felhatalmazása alapján.

Csanád vármegye törvényhatósági szabályzata külön szabályrendeletet alkotott az árvaszékek szervezéséről és az árvaügyek átvételéről. A törvényhatósági törvény rendelkezése szerint meghatározták az árvaszék tagjait és kimondták, hogy az árvaszék minden tagja, a végrendelkezés esetét kivéve, felelősséggel tartozik. Őket gyámként, gondnokként kinevezni nem lehet, az árvák és a gondnokoltak vagyonát nem kezelhetik, nem adhatnak az árvapénztárból kölcsönt, és az árvák javait nem vehetik haszonbérbe. A szabályzat 2. §-ban rögzítették, hogy „*az árvaszék gyakorolja az árva és gyámhatóságot*”, ezért kinevezte a gyámokat és gondnokokat, felügyelt az árvák nevelésére, az árvák és gondnokoltak vagyonára, ellenőrizte a számadásokat.⁴³ Csanád megyének az árvaszékre vonatkozó szabályzatában rendelkeztek a gyámrendelésről. „*Az árvaszék a*

⁴¹ BONCZ FERENC II. 385–386. pp.

⁴² <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87700020.TVI&searchUrl=/ letoltve: 2018. október 30.>

⁴³ MNL CSML Szeged Csanád vármegye bizottmányának iratai IV.B. 252.b) 1871. 38.doboz árvaszék szabályzata.

legközelebbi rokonok és községi elöljárók meghallgatása – törvényes koriaknál ezek választásának megfigyelésével kinevezi a gyámokat.”(3.§)

Érdekes az árvaszék hatáskörére vonatkozó rendelkezést idézni. „Az árvaszék a hagyaték tárgyaló bíróság által az illető örökösök között létesített osztályos egyezséget, a gyámság és gondnokság alattiak érdekében megvizsgálja, s amennyiben azt ezekre nézve előnyösnek vagy legalább kielégítőnek találja, ... az iratokat további eljárás, illetőleg a hagyatéki ingatlanok telekkönyvi átíratásának foganatosítása végett, a törvényszékhez átteszi; ellenkező esetben az eljáró bírósághoz újabb, a gyámság vagy gondnokság alattiak érdekeit kielégítő egyesség eszközzése, vagy ennek meghíúsulása esetében egyik vagy másik félnek perre utasítása végett visszatesszi.” Mindezekon kívül még az árvaszék feladatává tették, hogy minden olyan ügyben intézkedjen, amelyek nem igényeltek peren kívüli eljárást. Mindezek mellett „a községi törvény 24.§-a értelmében a rendezett tanácsú városok árva és gyámhatósági ügyeiben a fellebbviteli hatóságot gyakorolja.”(4. §)

A Szabályzat a „hatáskör” címmel jelzett szakaszában csak megemlítette, hogy egyéb ügyekben is eljárhatott az árvaszék, de ezek körét teljes részletességgel később fejtették ki. Gondoskodni kellett az ún. árvatömegről, annak kezeléséről és gyümölcsozteséről, az árvák neveléséről, iskoláztatásáról, követelések behajtásáról. A vagyontalan árvák és lelencek tartása, megfelelő kor elérése után szolgálatba állítása is az árvaszék feladata volt. Részletesen szabályozták az árvatömegben található ingatlan javak kezelésével kapcsolatos feladatokat: „ingatlanságok eladása, cserélése, bérleti vagy házi kezelése, új épületek emelése, a fennálló kijavítása, gazdasági beruházások, felszerelések és ezek költségei, tőkepénzeiknek s jövedelmeiknek ingatlanokba, ipar vagy egyéb vállalatokba, részvényekbe, közforgalmi papirokba fektetése, az utóbbiaknak eladása, elzálogosítása, kölcsönök felvétele, árverési feltételek megállapítása, az árverés eredményének tekintőleg az adás vevési szerződéseknek kölcsön vagy egyéb kötvényeknek s okiratoknak a gyámolt és gondnokoltakra nézve kötelező érvénye felett előzetesen határoz.”(8. §)

Amikor az árvaszéknek az árva ingatlanaira vonatkozó feladatait olvassuk, megállapíthatjuk, hogy egyrészt igen felelősségteljes munkát kellett az árvaszék tagjainak végezni, másrészt jobb lett volna, ha az árvaszék tagjai közé néhány gazdasági szakembert is választanak. Sem a törvény, sem a törvényhatóságoknak az árvaszékekre vonatkozó szabályai nem rendelkeztek arról, hogy az árvaszék tagjai közé gazdasági ismeretekkel rendelkező szakemberek is bekerüljenek. Mindehhez társult még az is, hogy ha az árvatömegben földbirtok is volt, akkor azt az árvaszéknek lehetőség szerint természetben kellett megőrizni, eladni csak „rendkívüli kényszerhelyzetben”, akkor is nyilvános árverés útján lehetett. Mindezekon kívül az árvákat peres ügyekben is képviselni kellett.

Csanád megye mellett érdemes egy tőle távolabb elhelyezkedő megyének – Moson vármegye – „Szervezési munkálataiban” az árvaszékre vonatkozó néhány rendelkezését is megvizsgálni. Moson vármegye már nyomtatásban jelentette meg a törvényhatóság működésére vonatkozó legfontosabb intézkedéseit, miközben Csongrád és Csanád vármegye a hagyományos módon kézzel írva, jegyzőkönyvi formában tette meg ezeket.

Moson megye általános elvént rögzítette, hogy „az árvaszék önállóan működik, s közvetlen érintkezik mind a hatóságokkal ... mind a bíróságokkal, mind pedig az árva-

és gyámhatósági megyei végrehajtó közegekkel.”⁴⁴ Ugyanakkor a törvényhatósági bizottság felügyelte munkáját, amelynek negyedévente beszámolási kötelezettséggel tartozott. Az árvaszék hatáskörének rögzítésénél az árvatömeg kezelésére külön gondot fordítottak. „*Örködik a fölött, hogy a gyámság vagy gondnokság alatti örökös öröksége biztosíttassék, s a mennyiben ez nyilvánkönyvek tárgyát képezi, az örökös javára bekebelezessék. ... Gyámság vagy gondnokság alatt lévőket illető mindennemű ingatlanra vonatkozó jogügyletre, különösen pedig kölcsön felvétel, haszonbérlet, csere vagy egyesség kötése, tetemesb változásokra és befektetésekre az előleges jóváhagyás, - ingó és ingatlan vagyonnak közárvezés vagy magán úton leendő önkényes eladatásának megengedése, - amennyiben pedig ingóság vagy jelzálogos teher nélküli ingatlan tétetik ki árverésnek, az árverési feltételek megállapítása és az eladásra nézve a tárgy nagyobb értékéhez képest a gyámhatósági jóváhagyás fenntartására, s ily esetben a megtörtént árverés jóváhagyása, vagy ennek megtagadása az árvaszéket illeti. Ily esetekben az árvákra nézve fennforgó előnyök s hasznossági tekintetek, vagy az elutasíthatatlan szükség szolgálnak irányadóul.*”⁴⁵

Ha Csanád és Moson megye, illetve a mellékletben közölt Csongrád megye szabályzatát összehasonlítjuk, akkor bizonyos eltérésekkel, de mégis hasonló módon rögzítették a törvényhatóságok, miként kell az árvák vagyonát, különösen az ingatlan jószágokat kezelni. Mindehhez tegyük hozzá, hogy e feladatok elsősorban a kinevezett gyámok kötelezettségei közé tartoztak, és ezért vált rendkívül fontossá, hogy az évenkénti számadás teljesítését és annak ellenőrzését ténylegesen megvalósítsák.

Ha a rendi kor gyakorlatára visszatekintünk, akkor a nemesi árvák vagyonának őrzése a család részéről hasonlóan fontos volt, ugyanakkora jobbágy-paraszt árvák örökségét elárverezték és a kapott pénzösszeget próbálták megőrizni. Ehhez képest 1871 után létrehozott árvaszékek ténylegesen az árvák vagyonának megőrzésére, gyümölcsöztetésére és maguknak az árváknak a nevelésére, iskoláztatására koncentráltak. Az árvaszéki iratok között ezért olvasható igen gyakran, hogy a gyámrendeléskor külön figyelmeztették a gyámot a vagyon gyümölcsöztetésének kötelezettségére.

A Törvényhatósági törvény alapján megszervezett megyei árvaszékeknek kellett gondoskodniuk arról, hogy az önálló árvaszékekkel nem rendelkező, a járási szolgabíró felügyelete alá tartozó községekben is megfelelő legyen az árvákról való gondoskodás. Csanád vármegye újonnan felállított árvaszéke, már az első ülésén rendelkezett arról, hogy „*a vagyontalan árvákat a községek részéről bemutatandó s a kiadott mintázat pontos betöltésével készítendő kimutatások alapján községenként elkülönítve ... vezeti.*” Közéjük sorolták a lelenceket és az elhagyott árvákat. A gondnokság alatt állókról külön nyilvántartást vezettek községenként, amelyben a gondnokság alá helyezés okát is rögzítették.

„*A természetes vagyis olyan gyámokat mint pl. élő szülék a kezelésük alatt álló vagyon minősége, értéke, a kezelési mód, a nyerendő évi jövedelem átlag, a jövedelem mi módoni felhasználása, a netalán fennálló terhek mennyisége, annak mi módon törlesztése, szintén a községektől bekívánandó kimutatások alapján községenként elkülönített nyilvántartásba bevezeti; előírt körútjai alkalmával meggyőződést szerez magának,*

⁴⁴ MNL Belügyi átalános iratok 233. csomó: Moson vármegye szervezési munkálata, Magyaróvár, 1872.

⁴⁵ Moson megye 25. p.

vajjon a vagyon az árvák érdekeinek megfelelőleg kezeltetett e, s netalán a helyi gyám-ságok meghallgatásával is, indokolt véleményét előterjeszti.”⁴⁶ Ezenkívül kötelezték a községi gyámszolgabírókat, hogy nyilvántartást vezessen a gyámok és gondnokok számadásairól, feltüntetve az árvák vagyonában található ingó és ingatlan dolgokat. Az árvaszéki jegyzőkönyvben kitértek arra, hogy a számadásokra kötelező a számadást tevő által rávezetni, hogy a gyámi kezelés alatt álló vagyon „teljes jövedelme bevételeztetett.”⁴⁷ Erre azért volt szükség, mert a rendi korban kialakult gyakorlat alapján a gyámok csak részben voltak kötelesek a kiskorú vagyonának gyümölcsit az árvákra fordítani, abból saját „költségeiket” is fedezhették. Pontosabban, a kiskorú vagyonának jövedelmével nem kellett a gyámoknak elszámolni, a tőkét kellett volna megőrizni. Ez a magyarázata annak, hogy már az árvaszékek működését megalapozó szabályrendeletben, s az annak végrehajtására vonatkozó jegyzőkönyvi bejegyzésben felhívták a számadásra kötelezett gyámok, gondnokok figyelmét, hogy a kiskorú vagyonának jövedelmével is el kell számolniuk.

Az újonnan megszervezett árvaszékek első feladatai közé tartozott annak feltérképezése, hogy községenként felmérjék az árvák vagyonának sorsát, kimutatást készítsenek a gyámokról, gondnokokról, és átvegyék az árvák ügyeinek intézését. Ezért indokolták a gyámok feladatait tartalmazó árvaszéki végzést, melyet a közgyámok mellett a községi előljárók is megkaptak azzal, hogy „a náluk kezelés alatt álló árvatömegekről valamint a vagyontalan árvák lelenck és gondnokság alattiakról ... 1871^{ik} év végéig bezárólag tüzetes kimutatást terjesszenek be, s kötelességüknek tartásák a megyei szabályrendelet... értelmében a halál eseteket akár van vagyon akár nincs 8 nap alatt esetről esetre beterjeszteni.”⁴⁸

A császári és királyi járásbíróságok, majd pedig az Októberi Diploma kiadását követően visszaállított megyei hatóságok nem győzték a hagyatéki ügyeket tárgyalni. Ezt bizonyítja az az öröklési eljárás, amelyet csak 1871-ben tudott a Csanád megyei törvényszék lezárni. Az ügy iratai azért kerültek az újonnan megszervezett árvaszékhez, mert a hagyatékban szereplő ingatlan dolgok tulajdonjogát nem jegyeztették be a telek-könyvbe, aminek az volt az alapvető oka, hogy kétséges volt az örökhagyó özvegyét megillető *utóöröklési jog* megállapítása. Az árvaszéki iratok megőrizték egyrészt Szabó Nyíri András 1852. október 17-én kelt végrendeletnek is minősíthető nyilatkozatát. Az örökhagyó, az apjától, Szabó Nyíri Istvántól ugyancsak végrendeleti örökös-ként nyert javait és minden más vagyonát – házáat, két fertály földjét, vízi malmát, szilvaskertet, ingóságokat, házi eszközökkel együtt feleségére Vigh Juliannára hagyta azzal a megjegyzéssel, hogy „nevezett vagyonokat tőle testvérem soha el ne vehesse, azokat tetszése szerint szabadon használhassa.”⁴⁹ Az örökhagyó a nyilatkozatot követően néhány évvel később végrendeletet is készített, melynek kihirdetésére csak 1871. május 4-én került sor. A kihirdetésnél jelen volt az özvegy Vigh Julianna, a közgyám, Herczeg István, a községi bíró. Szabó Nyíri András végrendeletében több ingatlant is feltüntetett,

⁴⁶ MNL CSML Szeged Csanád megyei árvaszék jegyzőkönyve, 1871.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. Návay Imre aljegyző.

⁴⁹ MNL CSML Szeged Csanád megye árvaszéki iratai 1872 12/1872.

mint az Apátfalván található házát, a telekkönyvezett kétnegyed telket, szilvaskertet, az 1859. decemberében megvásárolt egy negyed földet, marosi hajómalmot, valamint ingóságokat. Az örökhagyó akarata szerint a „30 évig boldog idő alatt éltek, egy kisleánya született, ezért minden javait feleségére hagyta „örök tulajdoni joggal.” Azzal a feltétellel, hogy „Katalin egyetlen leányom felnevekedvén, házassági életbe lépne, akkoron a Horváth Jánostól vett egy negyed földnek fele részét – atyai öröksze fejében, a szilvaskertnek fele részét átadni köteles legyen.” A hagyaték többi részét szabadon használhatta és „azzal tetszése szerint rendelkezhet.” Mindezeket túl még arról is rendelkezett, hogy ha kiskorú leánya örökös nélkül halna meg, akkor az ő öröksége szálljon vissza édesanyjára, az örökhagyó feleségére. Hivatkozott még arra, hogy egyetlen testvérét az apai és anyai örökségből kielégítette, így a testvérnek semmi követelése nem lehet az örökhagyóval szemben.

Ez az ügy is bizonyítja, hogy az ősiség intézményét nem lehetett egyik napról a másikra elfelejteni. 1871-ben már nem lehet örökölt vagyona hivatkozni, ha a végrendelezőnek volt törvényes leszármazója. A konkrét esetben a kiskorú Katalin örökös nélküli halála esetén, hivatkozhatott volna az örökhagyó testvére az özvegyen maradt feleséggel szemben ági vagyona.

A végrendelet kihirdetését követően, Csanád megye árvaszéke hivatalból elrendelte a haláleseti jegyzőkönyv felvételét és a vagyonleltár elkészítését. Az árvaszék hivatalból tudomást szerzett a kiskorú örökösről, s ennek megfelelően a kiskorú érdekeire tekintettel hozta meg végzését és rendelte el az ingatlanokra vonatkozó telekkönyvi bejegyzés foganatosítását. Az árvaszék kimondta, hogy „figyelve arra is, hogy a végrendelet a leszármazó törvényes osztályrészét nem sértheti ... jelen esetben, a kiskorú az egyetlen utód ... Katalin elleni mostoháskodásnak helyes oka nincs, s korát tekintve nem is lehet..”

Az 1870-ben felállított árvaszékek első feladata közé tartozott a folyamatban lévő ügyek átvétele, áttekintése és az árvák érdekeinek védelme. Ahhoz, hogy jól érzékelhető legyen az árvaszékekre váró munka, jó bizonyítékot nyújt a következő ügy is. A Csongrád megyei törvényszék 1861-ben intézkedett néhai Deák Viktória Herczeg Jánosné kiskorú örökösének ügyében. Hódmezővásárhely árvabizottmányának végzése ellen mind az apa Herczeg János, mind pedig a kiskorú gyermekek anyai nagyanyja özvegy Deák Péterné fellebbezett. A fellebbezések következtében a törvényszék az alábbi tényeket tárta fel. Az elhunyt édesanya után nem maradt végrendelet, édesapja, Deák Péter után örökölt vagyont 1859-ben férje házához vitte. A férj elismerte, hogy a hozományként odavitt vagyon megvan, sőt a föld „haszonvételéből szerzett két ökörrrel és a földön termett kukorica árából 175 forint készpénzzel szaporodott.” A legelőjárandóságot időközben eladták. A törvényszék megállapította, hogy az elhunyt, a házasságkötéstényével nagykorúvá vált, ezért joga volt a földet elidegeníteni. Az adásvételi szerződést a törvényszék érvényesnek minősítette.

Ezt követően készült el a hagyatéki leltár és az árvabizottmány meghatározta az örökhagyó után maradt vagyont, mely városi házból és 5 fertály pusztai földből, ingóságokból és készpénzből állt.

A hódmezővásárhelyi árvabizottmány a három kiskorú részére „az 1840:VIII.tc. 8-14. és 15.§§ alapján egymás közötti egyenlő aránybani örökségképpen az árvabizottmány követelésbe tette”, figyelve a kiskorúak valamint az apának, mint természetes és törvényes gyámnak az érdekeit. Miután a hagyatékban meglévő ház rossz állapotú volt,

elrendelték annak árverés útján való értékesítését és a befolyó pénznek az árvapénztárban való elhelyezését. A földet, az apa használatába és kezelésébe adta az árvabizottmány. Az apát kötelezték a telekkönyvi bejegyzésre. A törvényszék ezt a végzést változtatta meg, kimondva, hogy a megye minden árvabizottmánynak kihirdette, hogy „a fekvőségek a mostani bizonytalan értékű pénzviszonyok között ... mindig természetben kezeltesse.” Ellenkező intézkedést nem engedélyezték, utasították az árvabizottmányt, hogy „a házat telekkönyvileg az árvák nevére irassa, annak jó karbantartásáról, s tűz elleni biztosításáról, gyámhatóságilag gondoskodjon, az ingóságokat leltározza és az apa kezelése alá adja, kellő biztosíték megjelölése mellett.”⁵⁰

Az a kettősség, ami abban nyilvánult meg, hogy a gyámhatóság hatáskörként meghatározott ügyeket igazgatási feladatnak tekintették, miközben az árva vagyonával kapcsolatos kérdések, különösen az öröklési joggal összefüggő kérdéseket a magánjog szabályozta eredményezte azt, hogy az árvaszékek ugyan elkezdtek működni, de a magánjog kodifikátlansága miatt jelentkező ellentmondások, a neoabszolutizmusból örökölt és a gyakorlatban hatályon kívül nem helyezett szabályok miatt a gyámságra és a gondnokságra vonatkozó szabályokat önálló törvényben kellett szabályozni, a magánjogi kodifikációtól függetlenül. A Jogtudományi Közlöny hasábjain már 1875-ben arról írtak, hogy a törvényalkotók oly széles hatáskört adtak az árvaszékeknek, hogy azokat ténylegesen ellátni nem tudták. *Dalmady Győző* annak az elképzelésének adott hangot, hogy a törvényhatóságokban szervezett árvaszékek feladatait – elsődlegesen a megyékben – decentralizálni kellene, mert egy árvaszék sem képes valamennyi járás gyámját, azok által készített számadásokat ellenőrizni, az árvavagyont gondozni, az osztályos egyezségeket megkísérelni. A decentralizációnak több lehetőségét vázolta, melyek között a családi tanács, a községi gyámhatóság és a kerületi rendszert elemezte. A családi tanács fogalma nem volt ismeretlen a magyar jogéletben, mert a nagy nemesi családok körében, különösen, ha a nemesi ingatlan vagyon vagy annak egy része osztatlan állapotban volt, a családi tanács döntése kellett az ősi vagyon zálogba vagy haszonbérbe adásához. A 19. század utolsó harmadában a családi tanácsnak a szerepe az ösiség megszűnése miatt háttérbe szorult, az árvák vagyonának őrzése és ezzel együtt a gyámi feladatok ellátása elképzelhetővé tette a családi tanácsoknak új feladattal történő ellátását. A szerző ismerve a bírói gyakorlatot, aláhúzta, hogy egységes magánjogi törvénykönyv hiányában a családi tanácsokat gyámi hatáskörrel felruházni illuzórikus, tekintettel arra, hogy a polgári állam a kiskorú személyét és a kiskorú vagyonát egyaránt védeni akarta.

A községi gyámhatóság gondolatát az alapozta meg, hogy az árvák ügye, az a közösség ügye, mert „a községnek érdekében áll, hogy lakosai védelem és támasz nélkül ne álljanak, jó erkölcsű polgárokká váljanak.”⁵¹ A községek feladatát és rátermettségét az árvák ügyének ellátásában megalapozta az 1836:9. tc., amely a községek igazgatását szabályozva, a mezővárosok feladatává tette az árvákról való gondoskodást is.⁵² Érdemes néhány szabályt idézni ebből a törvényből. „Mihelyt a község lakosai közül a szülőknek bármelyike meghalálózván, árvákat hagy maga után, – a helybeli bíró két es-

⁵⁰ CSML Szentestörvényszéki iratok IV.B. 155. c/29. 1861.

⁵¹ DALMADY DEZSŐ: *A gyámhatóság szervezéséről*. Jogtudományi Közlöny 10. évf. 21. sz. 185. p.

⁵² Magyar Törvénytar. Franklin t. – Révai Testvérek. Budapest, 1896. 1836:9. tc. 6. §.

küdtel, és a jegyzővel a megholtak vagyonát szemmel tartásuk.” Amennyiben a kiskorúnak mind a két szülője meghalt, akkor a község kötelessége volt gyámról gondoskodni, akinek évente kellett számadást készíteni, „az árvák vagyonához irányzandó mértéketes jutalom mellett.” Az 1870 után kialakított árvaszékek munkáját, különösen az egyes községeknek e téren elvégzendő feladatait összehasonlítva a korabeli törvényi szabályozással világosan látszik, hogy már a reformkor évtizedeiben is számos ügyet kellett egy-egy községnek ellátnia az árvákkal kapcsolatban, melyek a kiegyezést követően csak bővültek. „*Felveszi a halálesetet, eszközli a hagyaték előleges biztosítását, közbenjár a gyám és gondnok ajánlásánál, leltároz, becsléseket végez, árveréseket tart, követeléseket behajt, adóságokat kifizet, a vagyonkezelés felett intézkedik, osztályokat létesít, telekkönyvi átírásokat kérelmez, rokonokat kihallgat, véleményez, és felvilágosít, vagyonatlan árvákat elhelyez és gyógyíttat, viseli a tartási és nevelési költségeket, gyámokat és gondnokokat ellenőriz, visszaéléseiket és mulasztásaikat felfelel, árvakönyvet vezet, általában mindazon teendőket végzi, melyek az árvák és gondnokoltak személyes ismeretét, a helyi viszonyok számbavételét és az eljárás közvetlenségét feltételezik.*”⁵³ Dalmady, mint árvaszéki elnök világosa látta a mindennapokban jelentkező problémákat, feladatokat és ezért a községekre, mint elsőfokú igazgatási szervekre tekintett – melyek az árvákkal kapcsolatos ügyeket képesek lennének ellátni, bár az általa felsorolt feladatoknak oly mennyiségét határozta meg, mely ellenkezik a megállapításával, hogy az árvaszékek nem képesek mindent látni – amiket a törvényhatóságban szervezett ún. központi árvaszékek felügyeltek volna. Javaslatot tett arra is, hogy a lelkészeket és a tanítókat is be kellett volna vonni az árvaszékek munkájába, mivel ők a kiskorú gyermekek nevelése során sokkal inkább képesek az árva védelmére, mint adott esetben egy közgyámnak kinevezett idegen személy. Dalmady a gyámhatóságok szervezeti átalakítása során a kerületi rendszer bevezetését elemezte harmadik lehetőségként. A kerületenként, azaz a vármegyékben kialakított járásokként lehetett volna árvaszékeket szervezni, ahol a járási árvaszék, illetve a járási szolgabíróval illetve a községi gyámok feletti felügyeleti jog.⁵⁴

Az árvaszékek szervezeti átalakítására tett elképzelésekre a gyámügyet és az árvaszékek helyzetét ugyancsak jól ismerő *Travnik Antal* válaszolt. Ő volt az, aki már a Törvényhatósági törvény hatálybalépése előtt részletesen elemezte az árvaszékeknek és a felállítandó királyi bíróságoknak az e téren megmutatkozó hatásköri feladatait. Az árvaszékek hatékony működése érdekében inkább azt javasolta, hogy a megyékben működő egy-egy központi árvaszék helyett több, kisebb területi illetékességgel bíró árvaszéket kellene egy-egy megyében felállítani. Ezek igazodhattak volna a járásokhoz élükön a szolgabíróval, s felettes szervként a megyei gyámtanácsot képzelte el.⁵⁵ Mindezek mellett javaslatot tett arra is, hogy az árvaszék helyett a gyámszék, gyámtanács elnevezés kerüljön használatba, hiszen az árvaszékeknek nem kizárólag az árván maradt kiskorúk ügyeivel kellett foglalkozni, hanem a nagykorúsítás, az örökbefogadás, a

⁵³ DALMADY 185. p.

⁵⁴ DALMADY: *Jogtudományi közlöny*. 1875. 10. évf. 22. sz. 190. p.

⁵⁵ TRAVNIK ANTAL: *Gyámhatóságok és hagyatéki bíróságok hatásköre az örökösödési eljárásban*. Jogtudományi Közlöny. 1875. 10. évf. 23. sz.

törvényesítés kérdésével is, sőt a nagykorúak vagyonának őrzése esetén elrendelt gondnokság is a hatáskörükbe tartozott.

Ahhoz, hogy a megfelelő szervezeti forma létrejöhessen, a meghatározott alapelvek érvényesülését kellett biztosítani. Ezek közül az egyik legfontosabb – amely Európa más országaihoz képest kivételnek számított –, hogy a gyámságot állami, igazgatási ügyként határozták meg. Ezt történetileg – a fentebb már említett – 18-19. századi gyakorlat indokolta. Ez az alapelv jelent meg Moson megye szabályrendeletében.

Dalmady Győző azt javasolta, hogy szülői gyámságról beszéljenek a természetes és törvényes gyám helyett. Ennek az elvnek az érvényesítése egyrészt az anyának, mint gyámnak az elismerését jelentené. Másrészt a szerző e vonatkozásban könnyített volna a szülőnek, mint gyámnak a kötelezettségei terén. Lehetővé akarta tenni, hogy a szülő ne készítsen számadást, illesse őket haszonélvezet. Javasolta, hogy legyen kötelező a gyámság, ha nem élnek a szülők. A gyámot a kezelt vagyon tiszta jövedelméből jutalom illesse. Ez éppen ellentmondott annak, amit 1870 után az árvaszékek szabályrendeleteikben felállítottak.

Viszont fontos kérdés volt mind a gyámok mind a gyámhatóságok, árvaszékek felelősségének kérdése. Véleménye szerint az árva vagyonában bekövetkezett szándékos károkozás esetében a gyám és a gyámhatóság tagjai egyetemleges felelősséggel tartoznak, „*gondatlanság esetében a felelősség fokozatos, azaz ha a gondatlanságban a gyám és a gyámhatóság tagjai együtt részesek, a kárt elsősorban a gyám téríti meg és csak ezután a gyámhatóság, a gyámhatóságok közt pedig a felsőbb gyámhatóság csak az első után.*”⁵⁶ A szerző a gyámok felelősségrevonásánál is egy régi szabály alkalmazását tartotta jónak, mely szerint, a kiskorú a vagyonában bekövetkezett kárt csak nagykorúságát követő egy éven belül követelhetette a gyámtól vagy az árvaszéktől. (Ez a megoldás ahhoz hasonlít, hogy a 24. életévét betöltött fiú az elidegenített ősi birtokot a nagykorúságának elérésétől számított egy éven belül követelhetette vissza a vevőtől.)

A mindennapok gyakorlatában mutatkozott meg, hogy az árvaszékek működésére vonatkozó egyes törvényi rendelkezéseket nem „hangolták össze.” A Jogtudományi Közlöny hasábjain többen felhívták a figyelmet arra, hogy abból a sajátos helyzetből kiindulva, hogy az árvákkal kapcsolatos feladatokat igazgatási ügynek tekintették Magyarországon, az árvaszékek olyan feladatokat végeznek, amely a bíróságok hatáskörébe tartozott. Miért alakult ez így?

Az OPTK minden, a kiskorúak gyámságával kapcsolatos ügyeket bírói hatáskörbe utalt, és ezt a gyakorlatot kívánták követni az 1869:LIV. tc. megalkotásakor is. A törvénynek az öröklési eljárására vonatkozó fejezetében ténylegesen minden olyan feladatot – haláleseti felvétel, hagyatéki leltár, becsü-jegyzőkönyv elkészítése, kiskorúnak gyámrendelés, osztályos egyezés megkísérlése, jóváhagyása – a felállítandó bíróságokra bízta, amelyeket igazgatási feladatnak tekintettek.

Mindehhez hozzájárult, hogy a közigazgatásnak és a bírói hatalomnak a szétválasztását kimondó 1869:IV. tc. alapján a Törvényhatósági törvény és a községi törvény is, az árvaszékek felállítását elrendelve, a fent említett feladatokat a közigazgatási hatóságok – megye, város, község – feladatává tették. A Törvényhatósági törvény rendelkezé-

⁵⁶ TRAVIK ANTAL: *Jogtudományi közlöny*. 1875. 10. évf. 23. sz. 198. p.

se alapján a megyék elkészítették az árvaszékekre vonatkozó szabályrendeleteiket. E szabályrendeletek közül Travnik Antal a Pest-Pilis-Solt vármegye szabályrendeletét éppen azért tette kritika tárgyává, mert az, az igazgatási feladatait ellátva, olyan előírásokat tartalmazott, melyek a bíróságok hatáskörébe tartoztak. Márpedig bírói hatáskört nem gyakorolhatott egy közigazgatási szerv.⁵⁷

Mindezek tették szükségessé a magánjog és ezen belül az öröklési jog anyagi jogi szabályainak kodifikálását. Az árvaszékek hatáskörének változtatása alapvetően függött attól, hogy egyrészt elfogadja-e az országgyűlés az önálló öröklési jogi törvényt, vagy legalább az öröklési eljárásra vonatkozó szabályokat. Ezért vált fontossá az, hogy a Jogtudományi Közlöny hasábjain, az árvaszékeknek, a gyámhatóságoknak a gyakorlatát ismerve, a hatásköri összeütközéseket látva írták meg álláspontjukat kiváló szakemberek, mint Travnik Antal,⁵⁸ aki nagy szakmai tapasztalat birtokában írta le véleményét és megoldási javaslatait arra vonatkozóan, mi maradjon az árvaszékeknek, mint közigazgatási szerveknek a hatáskörébe és mi legyen az, ami a bíróságok hatásköre marad.

Az árvaszéki iratok igen jó bizonyítékát adják annak, hogy 1870-től kezdve milyen ügyeket kellett elintézniük a kiskorú árvák érdekében. Egyes ügyek még a neoabszolutizmus első éveiben keletkeztek, de éppen a hatásköri összeütközések, a telekkönyv hiánya, 1861 után a magánjogi törvénykönyv hiánya vezetett oda, hogy az újonnan felállított árvaszékeknek először ezen ügyeket kellett rendezni, miközben fel kellett készülni az új kihívásokra. Mindezek tették szükségessé, hogy legalább az árvaszékek hatáskörébe utalt gyámsággal, gondnoksággal, örökbefogadással, nagykorúsítással és törvényesítéssel kapcsolatos kérdéseket törvényben rendezzék, amely az 1877:XX. tc. megszületéséhez vezetett. Bár e törvény sem oldott meg minden kérdést, valamint a 1868:LIV. tc. hatályban tartása az öröklési eljárásra vonatkozóan egyes ellentmondásokat fenntartott, de az árvaszékek mégis úgy tudtak működni, hogy a kiskorú árvák személyét és vagyonát is védeni tudják.

1. sz. melléklet

I. Csongrád vármegye központi árvaszékének szervezéséről (részlet)

I. Fejezet: Az árvaszék hatásköre

- 1.§ Csongrád megye központi árvaszéke az árva- és gyámhatóságot Csongrád megye törvényhatósága nevében és felügyelete alatt a törvényhatóság területén lévő nem rendezett tanácsú minden községekre nézve, az 1870. évi XLII. t.c. 6ik fejezetében kimondott felelősség terhe alatt önállóan gyakorolja.
A rendezett tanácsú városok árva és gyám ügyeinek első fokon fellebbviteli hatósága.

⁵⁷ Ezért érdemes néhány vármegyének e tárgyban hozott szabályrendeleteit megvizsgálni és összehasonlítani.

⁵⁸ Travnik Antal (- +1887) budai kir. törvényszéki bíró.

- 2.§ Az árvaszék működése kiterjed az árvákat és gondnokság alá tartozó személyeket érdeklő minden közigazgatási teendőkre; a gyámoknak és gondnokoknak számadásbeli – kártérítési – és bűnügyekbeni elmarasztatása, nem különben az azok elleni vagyonbiztosítási intézkedések és az árvák hagyatékának tárgyalása, mint bírói cselekvények a rendes bíró illetőségéhez tartozván.
- 3.§ Az árvaszék illetékes mindazon árvákra és gondnokság alá tartozó személyekre nézve, kik rendes lakásokat a megyében tartják, amennyiben azok megelőzőleg más gyámhatóság alá nem rendeltettek. Ilyeneknek tekintetnek:
- a) azon kiskorúak, kiknek sem atyjok sem anyjok nincsen életben.
 - b) azon kiskorúak, kiknek csak atyjok vagy anyjok van életben, s vagyonnal illetőleg vagyonhozi igénnyel bírnak.
 - c) a mindkét szüle hatalma alatt lévő kiskorúak, ha érdekeik, szüleik érdekeivel összeütközésbe jönnek.
 - d) a lelenczek és elhagyott gyermekek.
 - e) a még nem született méhbeli magzatok kikre nézve megnyílt az örökösödés.
 - f) a törvényesen elvált házastársak kiskorú gyermekei, az irányukban ítéletileg megállapított kötelezettségekre nézve.
 - g) az elmebetegek és általában azok, kik cselekvési képességgel nem bírnak,
 - h) a távollévők és ismeretlen tartózkodású egyének,
 - i) katonai szolgálatban lévők,
 - k) kizárólag tékozlónak nyilvánítottak,
 - l) a fegyencek az ő vagyonokra nézve és azoknak kiskorú gyermekei.
- 4.§ A törvény a szülői gondviselésben nem részesülő kiskorúak és az ügyeik ellátására más okból képtelen egyének részére különös oltalmat nyújtván: azok érdekében hivatalból is fellép az árvaszék, s intézkedik, hogy az árva esetek időről időre tudomására jussanak.
- 5.§ Az árvaszék intézkedését igénylő ügyek az árváknak és gondnokság alá tartozó egyéneknek részint személyét, részint jogait részint végre vagyonait érdekelvén: az árvaszék működése is ily irányokban történik.
- Ehhez képest kipuhatója az árvaszék az árvák és gondnokság alá tartozók személyes körülményeit; gyámokat vagy gondnokokat nevez számokra a szerint, a mint törvény értelmében gyámságnak vagy gondnokságnak van helye; kinyomozza vagyonait, követeléseiket s netán létező terheiket; gondoskodik jó elhelyezésekről, tisztességes állásukról, rangjukhoz, polgári állásukhoz és vagyonukhoz illő nevelésükről; hajlamaik szerinti életpályára készíttetésükről a vagyonuk biztosításáról, fentartásáról, kezeléséről, gyarapításáról, czélszerűség vagy szükség esetében pénzzétételéről; megszámloltatja a kezelőket, érvényesíti a követeléseket; örökösök a joguk felett, általában oda működik, hogy az árvák oltalom nélkül ne maradjanak; becsületes munkás és értelmes polgárokká váljanak; önállóságra jutás idején pedig vagyonait sértetlenül és lehetőleg gyarapítva kapják meg.
- 6.§ Az örökösödés körüli eljárásra nézve törvény által kívánt gyámhatósági közvetítés az árvaszék köréhez tartozónak tekintetvén, azon okból folyólag kiváló teendője az árvaszékeknek:
- a) jelentéseket, illetőleg értesítéseket kívánni mind azon halálesetekről, melyeknél gyámság vagy gondnokság alá tartozó egyének vannak érdekelve.

- b) örködni, hogy a hagyatéki vagyonok az 1868. évi LIV. t.cz. 563 §-ban említett körülmények között ugyanazon § szerint az öröklés körüli eljárásra hívott bíróság intézkedéséig is biztosítva legyenek.
- c) gyámok és gondnokok kinevezése által intézkedni aziránt, hogy a gyámhatósági felügyeletet és beavatkozást igénylő örökösök, az örökösödési eljárásnál képviselve legyenek.
- d) nyilatkozni az öröklési igényekre nézve s megerősíteni vagy visszautasítani a hagyatékot, megosztása iránt bíróság előtt vagy azonkívül létrejött egyezségeket.
- e) eszközölni az árvák és gondnokoltak részére bíróságilag átadott örökség további biztosítását, s amennyiben nyilvánkönyvek tárgyát képeznék, a hivatalból megkeresendő telekkönyvi törvényszék által telekkönyvileg leendő bekebelezését.
- 7.§ Gyámok és gondnokok nevezetnek azon kiskorú árvák, illetőleg gondnokság alá tartozó egyének részére, kiknek ter. törv. gyámjok nincsen.
Gyámokul és gondnokul alkalmaztatnak mindenek előtt a végrendeletileg e végre kijelölt egyének, ilyenek nem létében pedig a legközelebbi rokonok részéről, és az elhalt szülőkkel jó viszonyban állt lakosok vagy községi elöljáróság által javasolt oly személyek, kiknek fedhetetlen jelleme és vagyoni helyzete a gyámi és gondnoki köteleességek teljesítésére nézve kellőbiztosítást nyújtanak.
- 8.§ Mind a természetes és törvényes, mind a kinevezett gyámok és gondnokok az ő kötelességeiknek hű és lelkiismeretes teljesítésére végzésileg utasítatnak; s részükre az e tárgyú árvaszéki végzések, a gyámi illetőleg gondnoki jogosultság igazolása tekintetéből kiadatnak; egyszersmind a kiskorúságnak és gondnokság alá helyezésnek telekkönyvi feljegyzése iránt /: ha a gyámoltak vagy gondnokoltak ingatlanosak / a telekkönyvi törvényszék megkerestetik; az elmebetegség és pazarlás miatt elrendelt gyámság illetőleg gondnokság pedig hivatalos lapok útján is közzétételik.
- 9.§ Az árvaszéki intézkedések kivitele és fogyanatosítása első sorban az árvákkal és gondnokokkal érintkezésben álló gyámok és gondnokok tisztéhez tartozik. Ők helyezik el az árvákat; ők gondoskodnak azok élelméről, ruházataról, neveléséről, ők képviselik azokat bíróság előtt vagy azon kívül minden idejükben ők kezelik vagyonaikat is.
- 10.§ A gyám és gondnoki köteleességüket, oly árvák és gondnokság alá tartozó személyek irányában, kik részére alkalmas egyének hiányában külön gyám vagy gondnok nem rendeltethetett, a községi közgyámok teljesítik. Ezek kezelik és jövedelmeztetik a külön gyámokkal illetőleg gondnokokkal ellátottak vagyonát is, ha a külön gyámok vagy gondnokok számadási kötelezettséget vállalni nem akarnak, vagy a vagyon rendszeres kezeléséhez megkívántató képességgel nem bírnak, vagy végre kellő vagyon biztosítékot nem nyújthatnak.
- 11.§ A gyámi és gondnoki fontosabb cselekményekre nézve részint felelősség, részint jobb érvényesség tekintetéből az árvaszék beleegyezése jóváhagyása, illetőleg utasítása szükséges. Ilyen cselekmények: az árva vagy gondnokolt életpályájának megválasztása s a választottnak elhagyása; továbbá a magasabb kiképezésre irányuló lépések; a házasságkötés, perindítás, vagy elfogatás, jogügybeni egyezés, a vagyonon nagyobb és költségesebb igazítások, változtatások, új építkezések; ingatlan és nagyobb értékű ingóság elidegenítése, szerzése, haszonbérbe adása, jelzálogi lekötése, telekkönyvi jog bekebelezésének és kitörlesztésének engedélyezése; követelések elengedése, örökség elfogadása és visszautasítása, törvényszerű biz-

tonsággal kamatozó tőkepénzek felmondása és megcsonkítása, gyár-, kereskedés – iparüzlet kezdése, folytatása, és megszüntetése.

- 12.§ A gyámoltak és gondnokoltak illő ellátására és nevelésére, nem különben vagyonaik fenntartására s a gazdaság viselésére szükséges költségek rendszerint az árvavagyonok jövedelmeiből fedeztetnek, a gyámok illetőleg gondnokok által előterjesztett költségvetés alapján, árvaszékileg állapítatnak meg a megállapításnál a gyámoltak és gondnokoltak életkora, polgári állása, nevelési igényei, vagyoni helyzete és kereseti képessége tartatván szem előtt.”

MÁRIA-HOMOKI NAGY

THE HISTORY OF THE PUBLIC GUARDIAN AUTHORITY IN THE CIVIL AGE

(Summary)

Even for the feudal state, supervising underage orphans and safeguarding their wealth were important tasks. City states organised public guardian authorities which, after the edict of Maria Theresa, fell under the supervision of the Viceroy Council.

After the Revolution of 1848 was crushed, during the time of neoabsolutism, dispatching a guardian for the orphans fell under the jurisdiction of the country-courts, not to mention their supervision, the verification of accounts and settling the disputes in connection to the due inheritance for the orphans within the framework of succession proceedings.

After the Austro-Hungarian Compromise of 1867, a jurisdictional dispute arose over the cases in the matter of orphans between the legal authorities and the royal country-courts. According to long-standing traditions, it was mandatory for legal authorities to organise public guardian authorities, to elect the president and the assessors of the public guardian authorities and to prepare the regulations of the operation of the public guardian authorities. However, succession proceedings of the mass of orphans remained within the jurisdiction of the country-courts, yet the supervision of assigned guardians was still shared by the jurisdiction of the public guardian authorities and the country-courts. In everyday practices, at least according to archival sources, the conflicts that resulted from these jurisdictional disputes urged the legislators to regulate the matters in connection to wardship and guardianship in a separate act in 1877, due to the lack of a unified legal code for civil law.